

**СПРОБА ІНДУСЬКО-МУСУЛЬМАНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО
СИНТЕЗУ В ТВОРЧОСТІ ІНДІЙСЬКОГО ПОЕТА XVI ст.
МАЛІКА МУХАММАДА ДЖАЯСІ**

Розпочинаючи короткий огляд життя та деяких аспектів творчості відомого індійського поета М.М.Джаясі (1495?-1542?), необхідно відзначити, що найважливішою тенденцією соціального і культурного розвитку Індії цього періоду можна вважати спробу зближення, взаємодії традицій індуїзму та ісламу. Хотілось би також нагадати, що Індія є мабуть єдиною країною світу, в якій іслам, фактично набувши у середньовіччі статусу офіційної, державної релігії, і користуючись підтримкою владної верхівки, продовжував співіснувати з іншими, місцевими релігіями, релігійно-філософськими течіями і різноманітними формами вірувань. Завойовники, що приносили з собою власні звичаї, власну культуру, власну мову, все більше асимільовувались, а їхня культура та звичаї все більше набували місцевого, індійського забарвлення. "Істинна історія того періоду, – пише індійський учений Хумаюн Кабір, – це історія спроб синтезу і співробітництва між індусами і мусульманами в тисячі галузей".¹

Синтез культур різноманітних народів, представники яких переселялись в Індію із Середньої Азії, Хорасану, Афганістану, таких чудових і славетних міст як Самарканд, Мерв, Герат, їхня взаємодія з місцевою традицією створили основу того особливого явища, яке стало відомим як індо-мусульманська культура. Прибульці, серед яких були відомі вчені та поети, історики, архітектори, філософи, знаходили в Індії в силу тих чи інших історичних обставин нову батьківщину, і своєю творчістю збагачували її культуру, збільшували її славу. Так сформувався той неповторний колорит Індії, який зараз називається делійським, могольським або індо-мусульманським стилем, і який спостерігається майже в усіх проявах індійського мистецтва (архітектурі, скульптурі, музиці, танцях, живописі, поезії), а також у побуті та звичаях (нормах поведінки та етикету, манері вдягатися, способах приготування їжі, обрядах, святах тощо). Одним із видатних людей свого часу, завдяки творчості яких і сформувалась така єдність або синтез, про який ми можемо зараз говорити, був Малік Мухаммад Джаясі. Пошук шляхів порозуміння між людьми, що відрізняються не тільки, і не стільки мовою, скільки світосприйняттям, спроба подолання упередженого, а часто і відверто ворожого ставлення між людьми різних релігійних поглядів, все те, що отримало назву "діалог культур і цивілізацій" – присутнє в поезії Джаясі.

Характеризуючи творчість поета, варто було б коротко зупинитися на такому складному і потужному релігійно-філософському феномені як індійський суфізм і його роль у формуванні того самого синтезу, про який вже було сказано раніше. Виникнувши на ґрунті ісламу та переплітаючись із алідсько-шиїтською "ерессю" (Алі, зять пророка Мухаммеда, вважався головою містичної традиції суфіїв), цей напрямок розвивався, як вважають дослідники, під сильним впливом неоплатонізму, а через нього – християнського містицизму та, певною мірою, іудаїзму, зазнав впливу буддизму та індійської класичної філософії "*веданти*", старо-іранських вірувань – зороастризму і маніхейства.² Розглядаючи матеріальний світ як тінь, видимість іншого божественного світу, суфії вчили, що тільки відхід від "ілюзії" здатний привести до досягнення божества, злиття з ним. Спасіння душі через пізнання Істини, Бога, через встановлення особистого емоційного контакту з Ним, проголошувалось ідеологією суфізму єдиною метою існування. Досягнути цієї мети, вчили суфії, може кожний шляхом добровільної

¹ Чельшев Е.П. Література хинди. – М., 1968. – С.36.

² Там само. – С.47.

бідності, самозречення та самопостереження. В Делі та інших містах і місцевостях Індії проповідували шейхи різних суфійських орденів. Одним із найбільш впливових серед них був орден "Чіштїє". Келії проповідників цього напрямку знаходились у Делі в найбідніших кварталах з індо-мусульманським населенням. Шейх "Чіштїє" не знав достатку, ніколи не носив багатого одягу. Багатство сковає щирий прояв душі, вчили шейхи, та позбавляє людину істинної величі.

Відомо також, що суфії, для того, щоб зробити своє вчення зрозумілим місцевому населенню, проповідували та складали літературні твори мовами народів Індії, часто всіляко допомагаючи їхньому зміцненню, а деякі з них, як шейх Баба Фарід (помер у 1265) або Мухаммад Гесудараз (помер у 1422 р.) стояли біля витоків регіональних літератур (відповідно панджабі та дакхіні). Суфійські проповідники вивчали індійський епос, до якого часто звертались, запозичували народні перекази, популярні сюжети, які поступово переймалися ідеологією суфізму, його символікою, термінологією, поетичними мотивами. Разом з цим, нехтування зовнішніми формами релігії, її обрядами викликало нарікання з боку ортодоксальних мусульманських богословів та служителів культу, що заохочували утиски на містиків, які оголошувались єретиками.

Єресі та секти XIII-XIV ст., що проповідували єднання індусів та мусульман, можливо розглядати як предтечу численних у XV-XVI ст. релігійно-містичних вчень індуського толку, об'єднаних загальним поняттям "*бгакті*", які стали проявом реформаторського, опозиційного руху на більш пізньому етапі.³ Період XV-XVI ст. (а саме тоді жив і творив Джаясі), це знаменний час в історії літератури та релігійно-філософської думки Індії. Саме в той час рух "*бгакті*", який багато в чому визначив головні риси середньовічної індійської поезії, досягає свого найвищого розквіту. Слово "*бгакті*" означає любов, відданість (Богові). Філософи й поети – "*бгакти*" намагалися реформувати деякі положення ортодоксального індуїзму. На перше місце, як і в суфізмі, ставився особистий, безпосередній контакт людини з Богом, без участі жерців з їх громіздким, незрозумілим і недоступним нижчим кастам ритуальним богослужінням. Ці ідеї панували в літературі гінді того періоду, яка творилася переважно діалектами "*брадж*" і "*авадгі*". Вважається незаперечним, що найвідоміші літературні твори того часу належать перу авторів, які були водночас найвидатнішими проповідниками філософії "*бгакті*". Достатньо перелічити імена Кабіра (1440?-1518?), Сурдаса (1478-1582), Тулсідаса (1532-1623), відомі кожному індійцю.

Філософсько-релігійний рух "*бгакті*" прийнято розподіляти на дві головні течії – "*сагун-бгакті*" та "*ніргун-бгакті*". На відміну від напрямку "*сагун*" (тобто "той, що має якості"), пов'язаного з вшануванням земних втілень бога Вішну – Рами й Крішні, поети напрямку "*ніргун*" ("позбавлений якостей, ознак") оспівували абстрактне божество. Поети цього напрямку, що очевидно зазнав впливу ісламу з його суворим монотеїзмом, виступали проти будь-якого зображення Бога, вважаючи, що це не тільки не передає, а взагалі викривлює його високу сутність. В русло течії "*ніргун*", яка в свою чергу розподілилась на дві гілки, органічно влилась творчість індійських поетів-суфіїв. Одна гілка, що має назву "*джнянашраї*" ("*джнян*" – знання, "*ашраї*" – житло, притулок) або "*джнянмарг*" ("*марг*" – шлях), надавала перевагу пізнанню. Друга гілка, що має назву "*премашраї*" або "*преммарг*" ("*прем*" – любов), до якої відноситься творчість Джаясі, шукала спасіння в любові.

Суфійська поезія, в руслі якої прийнято розглядати творчість Джаясі, почала своє проникнення в Індію з Персії та Афганістану ще в XI ст. Як вже було зазначено, поети-суфії почали пропаганду догматів свого вчення, й особливо ідею містичної любові, що символізує прагнення людської душі до свого Творця, запозичуючи й поетично обробляючи популярні народні сказання Індії. Головне місце в таких творах зазвичай займали оповідання про двох закоханих, що живуть у розлуці й бажають з'єднати свої долі. На такий фольклорній основі були створені всі відомі суфійські поеми, занесені

³ Аширафян К.З. Дели: история и культура. – М., 1987. – С.69.

індійськими літературознавцями до розділу *"прем-марг"* ("шлях кохання"). Називалися вони, як правило, за ім'ям головної героїні: "Мрігаваті" (1501 р.) авторства Кутбана, "Мадгумалаті" (1545 р.) Манджгана, "Чітравалі" (1613 р.) Усмана та інших. У цих поемах вдало синтезовані традиції індійської любовної лірики і суфійської поеми *"маснаві"*. Зовсім як в чарівних пригодницьких казках вони розповідали історії про закоханих героїв – принців і принцес, які на шляху до щасливого єднання змушені долати незлічені перешкоди. В алегоричному плані такий сюжет завжди символізував потяг людської душі до єднання з Богом, а також ті труднощі, які людина повинна подолати на цьому шляху. Потрапивши в Індію з країн ісламського заходу, жанр *"маснаві"* зазнав швидкої адаптації, надавши поштовх становленню й розвитку типологічно подібних жанрів ново-індійськими мовами – авадгі, дакхіні, сіндгі, панджабі та іншими. Малік Мухаммад Джаясі вважається в Індії найбільш визначним поетом-суфієм цього напрямку.

Щодо відомостей про життя автора (який, до речі, визнається в суфійській традиції святим), то їх небагато, й вони не завжди незаперечні. Існують свідчення самого Джаясі, який у власних творах дає деякі (інколи цілком взаємовиключні) відомості відносно часу свого народження, місця проживання та початку власної літературної діяльності. Крім того, існують перекази про Джаясі в суфійській традиції, згадки в літературних творах того часу, оповідання мешканців міста Джаяс, яке знаходиться на території сучасного індійського штату Уттар-Прадеш, поблизу його столиці – Лакхнау. Традиційна назва цієї місцевості – Авадг⁴ (або Ауд), що й дала назву діалекту авадгі (мова Джаясі).

Відносно дати народження поета існують різні точки зору, до чого спричинився сам Джаясі, який в одному зі своїх творів "Ахирі калам" ("Остання промова") називає датою свого народження дев'ятисотий рік ісламського літочислення (*"хіджри"*), тобто 1495 р. Проте у своєму найвідомішому творі "Падмават" (або в деяких варіантах поеми – "Падмаваті"),⁵ він називає роком створення поеми дев'ятсот двадцять сьомий рік *"хіджри"*, тобто 1522 р.

"Прийшов двадцять сьомий (рік) після дев'ятисотого. Поет розпочав своє оповідання".⁶

Але вважається, що Джаясі написав цей твір у зрілому віці, про що він сам стверджує в поемі. Крім того, в першій главі автор ушановує тогочасного правителя обширного регіону на півночі Індії – Шер Шаха, який правив цією територією у 1540-1545 рр.

Стосовно місця народження поета також немає єдності думок. Більшість дослідників його творчості за іменем (Джаясі) місцем його народження вважають місто Джаяс. Але, знов таки, в поемі "Падмават" міститься непряма інформація, з якої можна зробити висновок, що поет звідкись перебрався у Джаяс:

"Місто Джаяс – святе місце. Туди прийшовши, створив (я) цю поему".⁷

Згідно з поширеними в місцевості Авадг переказами, він народився в Газіпурі у бідній родині. Зовнішність поета була відштовхуючою, бо після перенесеної чорної віспи обличчя його назавжди лишилося спотвореним, і, крім цього, він осліп на одне око

⁴ Слово "Авадг" походить від назви міста Айодгья, столиці стародавнього легендарного царства Кошали, де, згідно легенді, народився, виріс, а потім і правив Рама, головний герой всесвітньовідомого епосу "Рамаяна".

⁵ За ім'ям головної героїні.

⁶ Ramchand Shukla. Jaysigranthavali. – Agra, 1996. – P.28.

⁷ Ramchand Shukla. Jaysigranthavali. – Agra, 1996. – P.27.

та не чув на одне вухо. Можливо, що він був до того, ще й горбань, але все це не можна вважати доведеним, оскільки зображень поета не залишилось. За переказами Джаясі жив як селянин і мав сім синів. Проте одного разу, коли всі вони сиділи за столом, стеля будинку завалилася й поховала під уламками всіх сімох. Після цього поет втратив інтерес до мирського життя.

Побутують легенди, які добре характеризують зовнішність і особистість Джаясі. Так, відповідно до існуючих переказів, одного разу султан Шер Шах, дізнавшись про великий талант Джаясі, запросив його до себе в Делі, але побачивши спотворене обличчя, не зміг утриматися від сміху, на що поет спокійно запитав: "То ти смієшся з глечика, чи з Гончара?" (тобто, з мене чи з Творця, який мене виліпив). Суворий правитель дуже засоромився і попросив пробачення.

Стосовно датування смерті поета також існують різні версії. Більшість дослідників вважає, що це сталося у 1542 р. За однією з легенд, поет попереджував, що помере від руки мисливця. Раджа Аметхі (місцевості, де в той час жив Джаясі), дізнавшись про це, заборонив полювання. Сам раджа, який був шанувальником поета, часто відвідував його в супроводі одного зі своїх лісничих. Джаясі кожного разу приділяв останньому особливу увагу. На запитання щодо цього, він відповів: "Це мій вбивця." Почувши такі слова, мисливець благав вбити його самого. Раджа, у свою чергу, видав розпорядження тримати будь-яку зброю під замком. Проте що може зупинити волю провидіння? Одного разу, темної ночі, повертаючись додому з царського палацу, мисливець звернувся до начальника варти з проханням видати йому рушницю. "Шлях мій іде через ліс, а вже глибока ніч. Дай мені рушницю, а завтра вранці я поверну її на місце." Начальник царської варти погодився без будь-яких вагань. Коли мисливець проходив через ліс, то почувши ревіння тигра в кущах, випалив у той бік і пішов собі далі. В той самий час раджа почув уві сні чийсь голос: "Ось Ви спите, а Ваш мисливець вже вбив Джаясі!" Раджа підскочив з постелі, й діставшись до місця, де жив поет, побачив його з кулею в голові.

Якщо прийняти на віру всі ці містичні історії, які розповідають про різні періоди життя Джаясі, то можна мов би побачити руку провидіння, що намагається відвернути поета від мирського життя і спрямувати його талант на оспівування вічної, абсолютної і незбагненої сили, перед якою всі людські біди, втрати та нещастя стають дрібними і такими, що втратили свою вагу. Послухаємо, як пише про це автор у вступній главі своєї найвідомішої поеми:

*"Перш за все я описую того раджу, сяючому царству якого немає
ані початку, ані кінця.*

Він царює вічно, й кому хоче, тому дарує царство.

Він забирає царство в царя і дає владу бідняку.

Немає нікого, хто міг би з ним зрівнятися".⁸

"Він господар життя, якого всі прагнуть, він володар смерті, яка нікого не минає.

Він – щастя і найвища насолода, він – творець хвилювань і турбот".⁹

⁸ Ramchandr Shukla... – P.7.

⁹ Ramchandr Shukla. Jaysigranthavali. – Agra, 1996. – P.4.

Сюжет "Падмаваті" (яка зараз стала хрестоматійним твором і включена до "золотого фонду" поезії гінді), побудований на дійсних історичних подіях та прикрашений яскравим вимислом, розповідає історію життя, кохання і загибелі раджі Ратансена, правителя могутнього раджастанського князівства Чіттор і коротко полягає у наступному. Ратансен дізнається від папуги Хірамана про надзвичайну красу принцеси Цейлону Падмаваті. Охоплений непереможною пристрастю, він вирішує одружитися з нею і залишає свою першу дружину – вбиту горем царицю Нагматі, вирушаючи на пошуки свого щастя в одязі йога-аскета. Подолавши за допомогою індуських богів Шіви та Парваті численні перешкоди, Ратансен потрапляє на Цейлон і домагається того, що батько Падмаваті віддає за нього свою дочку. Незважаючи на умовляння Гандгарвасена, батька Падмаваті, Ратансен повертається разом із нею в рідний Чіттор, де живе з обома царицями. Проте щастя вже відвертається від нього. Трапляється так, що він виганяє зі свого царства якогось брахмана Рагхава Четана, котрий вирушає до султана Делі Ала-уд-діна й розповідає тому про небачену красу Падмаваті. Ала-уд-дін розпалюється пристрастю та іде на Чіттор війною, але йому вдається лише обманом захопити в полон Ратансена і відвезти його до Делі. Плани заволодіти Падмаваті наразі нездійснені. Навпаки, вояки Ратансена Гора і Бадала завдяки мудрості Падмаваті, а також власним хитрощам і мужності, визволяють свого царя з полону. Але лихі пригоди на цьому не завершуються. Після повернення в Чіттор Ратансен дізнається, що під час його відсутності сусідній раджа Девпал намагався через посередницю спокусити Падмаваті. Ратансен викликає спокусника на двобій, вбиває його, але й сам гине від смертельної рани. Обидві цариці, Нагматі й Падмаваті, сходять на вогнище, яке спалює тіло чоловіка, здійснюючи індуський обряд самоспалення вдови "*sami*". Султан Делі Ала-уд-дін, знов напавши на Чіттор, застає там лише попіл цього поховального багаття.

Важко сказати напевно, до якої міри сюжет поеми відповідає реальним фактам і наскільки прикрашений фантазією автора. За свідченням істориків, султан Делі Ала-уд-дін Хільджі у 1303 р. справді взяв штурмом головну фортецю князівства Чіттор, яким правив раджа Ратансен чи Ратансінх (існують також інші варіанти його імені). Одні перекази свідчать, що він загинув при обороні Чіттору, інші, що залишився живим і був помилуваний султаном, треті – що він був забраний у полон до Делі. Щодо його дружин, то ніяких вірогідних відомостей про них немає. Славнозвісний Амір Хусро Дехлеві (1253-1325), який був поетом при дворі Ала-уд-діна і згадував облогу Чіттора у своєму творі "Скарбниця перемог", мовчить щодо цього¹⁰. Проте Джаясі писав не історичний трактат, і мета, яку ставив перед собою автор, була іншою. На основі історичних подій він створив чудовий багатоплановий твір, який водночас може бути прочитаний і як історико-пригодницький роман, і як чарівна казка, і як любовне оповідання зі складною інтригою, і, звичайно, як алегорична поема, кожний персонаж якої символізує певне поняття традиційної індійської філософії.

Індієць за походженням і мусульманин за вірою, автор поеми зазнав впливу обох культур. В душі його, судячи з усього, не існувало нездоланної прірви між ними. Джаясі був добре обізнаним з різними вченнями, напрямками і течіями індійської релігійно-філософської думки. Він був ознайомлений з поглядами "*сантів*", "*ведантою*", "*йо-гою*", іншими школами індійського містицизму. Не дивно, що при написанні поеми "Падмават" він із притаманною йому майстерністю поєднав обидві традиції як у сюжетно-композиційному плані, так і обираючи віршову форму для свого оповідання. Запозичивши жанр суфійської поеми "маснаві", він цілком природно використав у рамках цього жанру віршові розміри "*доха*" і "*чаупай*", характерні для класичної індійської поезії і створив чудовий зразок поєднання стилів. Стрункий сюжет, сміливий політ фантазії, багатство зображальних засобів – все це принесло поемі славу однієї з найбільш визначних пам'яток індійської літератури епохи середньовіччя.

¹⁰ Небо любви (Из средневековой индийской поэзии). Предисловие С.Д. Серебряного. – М., 1980.

Разом із цим вважається незаперечним, що символіка поеми, система її образів, всі події зовнішнього плану оповідання є лише своєрідною ілюстрацією головної ідеї будь-якого суфійського твору – пошуків людиною шляху до Бога та подолання перешкод на шляху до Нього. Але щодо розшифровки її прихованого змісту, то тут також існують суперечки серед індійських дослідників. Мабуть саме складність трактування алегоричного змісту поеми, розбіжність думок щодо цього питання в індійському літературознавстві спричинило те, що незважаючи на свою популярність в Індії, вона мало досліджувалась як західними, так і радянськими індологами. Перекладів твору російською чи українською мовами не існує, тому було б надзвичайно цікавим дослідити і прокоментувати алегоричний лад поеми, встановити взаємозв'язок між ходом розвитку її сюжету та релігійно-філософськими уявленнями як ісламу, так і індуїзму.

Повертаючись до питання взаємодії ісламу з місцевою релігійно-філософською традицією, можна зауважити, що саме суфії ордену "Чіштіє" (про свою приналежність до якого Джаясі також згадує в поемі) виявляли найбільшу зацікавленість у традиційній культурі Індії, запозичивши у способі життя, звичаях більше, ніж всі інші суфійські школи. Це добре ілюструє хоча б той факт, що падишах Акбар (1542-1605), відомий своїми реформаторськими поглядами в релігійних і культурних питаннях, обрав своїм духовним наставником саме шейха ордену Саліма Баха-уд-діна Чіштіє, замість шейха ордену "Кадріє" Мухаммада Гауса, який був учителем його батька.

Безсумнівно, що Джаясі намагався примирити та об'єднати те, що у звичайному, мирському житті часто перетворювалось на взаємне неприйняття й ворожнечу – духовно-філософські досягнення як індусів, так і мусульман. Саме такі спроби і створювали умови для виникнення і формування так званого "індусько-мусульманського культурного синтезу", проте цей процес взаємовпливу настільки різних культур був усе ж таки досить обмеженим. Спроби досягти органічного поєднання, які були здійснені могольським імператором Акбаром ("божественна віра" – "*дін-і-ілахі*"), або проповіді Кабіра, не призвели до суттєвих зрушень. Нова віра Акбара зникла з його смертю, а послідовники Кабіра розпались на різні секти – індуські й мусульманські. Реформаторські течії "*бгакті*", що спочатку були сперті на більш-менш універсальних ідеалах, врешті-решт перетворилися на нові секти-касти в межах традиційного індуїзму.

Так само й суфійські ордени залишалися сектами ісламу. Можна, мабуть, сказати, що у повному і цілісному вигляді цей синтез існував (чи існує) лише в рамках вузьких соціальних груп або для окремих визначних особистостей (таких як Акбар, Кабір або Джаясі)¹¹. Проте спроби ці, поза сумнівом, відіграли певну роль у послабленні протистояння, а те, що було створено видатними діячами тієї епохи, залишилося в історії культури не тільки Індії, а і всієї цивілізації. Зусилля ці й зараз надають приклад того, як навіть в умовах міжконфесійної ізольованості та ворожнечі можна шукати і знаходити шляхи взаємної злагоди і порозуміння.

¹¹ Классическая поэзия Индии, Китая, Кореи, Вьетнама, Японии. (Библиотека всемирной литературы). – М., 1977. – С.22.